

DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Kádár Annamária

**A NYELVI KÖRNYEZET ÉS AZ OKTATÁSI PROGRAM
HATÁSA A KISISKOLÁSOK FOGALMAZÁSI KÉPESSÉGÉNEK
ALAKULÁSÁRA**

Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar

2008

Az értekezés célkitűzése, a téma körülhatárolása

Az írásbeli szövegalkotási, fogalmazási képességet az írásbeli műveltség legjobb mutatójaként tartják számon. (Kádárné, 1990). Az írásbeli szövegalkotás számos más képesség meglétét feltételezi, az íráskészség mellett a verbális gondolkodás, a társas interakció, nyelvi képességek is szerepet kapnak a kialakulásában és fejlődésében egyaránt.

Nagy József (1996) a fogalmazást összefüggő gondolatrendszerek írásbeli közlésének szabályrendszereként értelmezi. Nem könnyű feladat a mondanivaló szavakba öntése úgy, hogy a gondolatok a témával összefüggő, koherens egységgé álljanak össze az ok-okozati összefüggések mentén, a lényeges információkon való hangsúllyal és a részletek megfelelő kidolgozásával. A választékos szóhasználatra, a helyesírásra és külalakra kiterjedt figyelem még inkább nehezíti a jó teljesítmény elérését. A szövegalkotás technikája a személyiségtartalmat is mozgásba hozza, a funkcionálás mellett maga a technika is fejlődik. (Orosz, 1972)

A szövegalkotás a nyelvi, gondolkodási, együttműködési, olvasási és írástechnikai képességeknek bonyolult együttese, amelyek a kommunikációs feladatok megoldásában hangolódnak össze, ahhoz, hogy a közlő címzettre gyakorolt hatása megvalósuljon (Kádárné, 1990). A képesség műveleti szinten való működése a szövegalkotási folyamatban ölt testet, amelynek alkotóelemei más-más megnevezések alatt jelennek meg a különböző megközelítésekben.

A szövegalkotással kapcsolatos eddigi kutatások egy vagy két fókusz köré szerveződnek (Hídi, Boscolo 2006). Vagy csak a kognícióra alapoznak, kizárva a motivációs-érzelmi dimenziót, megalapozva az önhatékonysággal és önszabályozással kapcsolatos kutatásokat; vagy a szocio-kulturális elmélet szemszögéből közelítenek az írás fele. Ugyanígy az írástanításra koncentráló modellek is ezt a dichotómiát követik, vagy az analitikus jártasságokra helyezik a hangsúlyt a szövegalkotás hatékonyságának fejlesztésében (Durst, Newel, 1989), vagy pedig annak fontossága mellett kardoskodnak, hogy az a kontextus a legfontosabb, amelyben a diák felismeri és gyakorolni tudja ezeket a jártasságokat (Graham, Harris 1994, 2000). A modellek a számos felszíni különbség ellenére, több közös vonást tartalmaznak, amelyek szintézise, integrált megközelítése számos kiindulópontot ad a képesség fejlesztése terén.

Munkámban a szövegalkotási képesség legfontosabb modelljeit (Takala, 1988; Hayes, Flower, 1980; Bereiter, Scardamalia, 1987; van Wijk, 1999; Hayes 1996; Kellogg, 1996) tekintem át, mivel ezek kontextusában világítok rá a képesség fejlődésére, valamint a fejlesztési lehetőségekre is. Takala (1988) „latens vonás” megközelítésében a fogalmazás nem más, mint különböző komponensek - jártasságok, készségek és ismeretek - hierarchikus szerveződése. *Flower* és *Hayes* (1980, 1981) modellje azokat az írásstratégiákat írja le, amelyek a tapasztalt és a kezdő írók alkalmaznak, amelyeket a jó szövegalkotók magasabb szinten valósítanak meg. Az írást rekurzív folyamatnak tekintik, amelynek fázisai folyamatosan ismétlődnek. *Bereiter* és *Scardamalia* (1987) megközelítésében a kezdő írók és szakértő írók írásfolyamatai gyökeresen különböznek egymástól, a kezdők tudás-elmondó folyamaton keresztül jelenítik meg gondolataikat, míg a haladók egy tudás-átalakító folyamaton keresztül alkotják a szöveget. A tudás-átalakító modell nem pusztán egy szakértői szövegalkotási stratégia, hanem egyben egy tudáselsajátítási modell a szövegalkotás folyamatán keresztül, az ismeretek újraszervezése és megerősítése által. A fogalmazási képesség más képességek integrációjával párhuzamosan alakul, a nyelvi, kognitív, morális fejlődés, a szociális gondolkodás, az információ-feldolgozó kapacitás és gondolkodási stratégiák mind feltételei kialakulásának és fejlődésének. (Bereiter, 1980) Az egyén-környezet integratív modell (Hayes, 1996) értelmezésében a szövegalkotás a kognitív, affektív, szociális és fizikai feltételek függvénye, az írás pedig egy olyan kommunikatív aktus, amely igényli, a szociális kontextust, mint médiumot. Kellogg (1996) modelljének célja egy egységes rendszerbe integrálni a szövegalkotási folyamatokat valamint az információfeldolgozási rendszert. Levelt (1989) szóbeli produkciós modelljének adaptációja (van Wijk, 1999) az írásbeli és szóbeli szövegalkotási folyamat különbségének aláhúzásra fekteti a hangsúlyt.

Jelen munka célja a kisiskoláskori fogalmazási képesség színvonalának és fejlesztési lehetőségének vizsgálata az erdélyi magyar anyanyelvű elemi oktatás záró évfolyamán. Számos nemzetközi felmérés mutatott rá egyrészt a fogalmazási képesség (IEA, 1983) valamint szövegértési képesség színvonalára (PIRLS 2001, 2006) a negyedik osztályos tanulók körében, ami által lehetővé vált a teljesítmények nemzetközi összehasonlítása. Románia a PIRLS 2001, 2006 felmérésekben vett részt, amelynek keretében nem jelennek meg külön az erdélyi magyar diákokra vonatkozó adatok.

A dr. Pletl Rita által vezetett (Pletl, 1997, 2001) eredménymérés a teljes magyar iskolahálózatot átfogó, reprezentatív vizsgálat, amely az oktatást meghatározó tényezők függvényében (régió, település típusa, oktatási környezet) vizsgálja az anyanyelvi teljesítmény minőségi színvonalát. A kutatás célja a következő problémák, kérdések megválaszolása:

- A fogalmazási készség színvonalának feltérképezése magyar anyanyelvű, negyedik osztályos tanulók körében két országos szintű, reprezentatív felmérés által (1995-1996, 2005-2006), ami lehetőséget ad az eredmények összehasonlítására.
- A tantervi változás (1995-2005 között) hatása a diákok fogalmazási készségének alakulására.
- A diákok fogalmazási készségének vizsgálata a különböző régiók tükrében (tömb, átmeneti régió, szórvány) a domináns nyelvhasználat tükrében.
- A szocioökonómiai háttér (szülők végzettsége) hatása a szövegalkotási teljesítmény alakulására.
- Nembeli különbségek vizsgálata a szövegalkotásban.
- Az olvasott könyvek száma és a szövegalkotási teljesítmény összefüggésének vizsgálata.
- A főhős céljának régiónkénti tartalmi különbözőségének feltérképezése.
- A saját történetek jólformáltságának elemzése.
- A választott és elutasított mesehősök tulajdonságainak összehasonlítása régiónként valamint a 10-11 éves tanulók gyakorisági szótárának tükrében.

Az alkalmazott módszer

A vizsgálat két, országos szintű, keresztmetszeti kutatás adataira épül. A szereplő iskolák kisorsolása lépcsőzetes mintavétellel történt az alábbi szempontok szerint: régiók szerinti megoszlás (tömb, átmeneti régió, szórvány), az iskola típusa (elemi, általános, középiskola), megyék szerinti eloszlás, tanítási nyelv, az iskola környezete (város, falu).

A régió szempontjának figyelembevétele azért fontos, mivel az erdélyi diákok sajátos nyelvi és kulturális környezetben élnek és tanulnak. Országos szinten a magyar tannyelvű vagy magyar tagozattal is rendelkező iskolák a következő arányok szerint

szerepelnek: szórvány: 10%, átmeneti régió: 30%, tömb: 60%. A sorsolásra kidolgozott matematikai modell nem volt pontosan alkalmazható, mert akkor egyes megyék, amelyekben kevés számú magyar tagozattal működő iskola van, kimaradtak volna. Ezért a következő módosított arányokkal dolgoztunk: szórvány: 15%, átmeneti régió: 32%, tömb: 53%. A kisorsolt iskolák az országos helyzetre nézve reprezentatívnak tekinthetők.

Az 1995-1996-os felmérés esetében a részvételi arány 56%, a feldolgozott dolgozatok száma 1023 db, a 2005-2006-os mérés esetében a részvételi arány 52%-os volt, a feldolgozott dolgozatok száma 635 db. A felmérésben régióként az alábbi megyék vettek részt: szórvány - Arad, Hunyad, Barssó, Máramaros, Temes, Arad, Szeben, az *átmeneti régióban* Bihar, Szilágy, Szatmár, Kolozs, a tömb régióban Kovászna, Hargita és Maros megyékből származó dolgozatok kerültek be a feldolgozásba.

A nemek szerinti megoszlás tekintetében csak a második mérés esetében rendelkezünk adatokkal, mivel az első mérésben a dolgozatokat névtelenül kértük vissza. A vizsgált populáció 52, 6%-a fiú és 47, 2%-a lány. Település szerinti megoszlásban a diákok 38, 7%-a városban, 58, 9%-a falun jár iskolába.

A mérések lebonyolítása körlevelek által valósult meg, amely megjelölte a mérés tárgyát, a vizsgálat célját, a mérés várható gyakorlati hasznát, a lebonyolítás menetét; tartalmazta a feladatsort, a beküldési határidőt, a feladatok elvégzésére vonatkozó információkat. A feladatlap mellett kiegészítő adatokra vonatkozó kérdések is szerepeltek (a 2005-2006-os mérésben), mint: nyelvhasználat a családban, a barátokkal, rokonokkal, szomszédokkal való kommunikáció során, románul és magyarul olvasott könyvek száma, tanítók száma, választott és elutasított mesehősök és ezek tulajdonságai. A 2005-2006-os mérésben szövegértésre vonatkozó kérdések is szerepeltek a vizsgálatban (mese tartalmának összefoglalása, közmondás megtalálása). A fogalmazási feladat elvégzésére a diákoknak egy óra állt rendelkezésükre.

A dolgozatok értékelését javítópárok végezték, a tanítóképzős valamint pedagógia szakos diákok, előzetes felkészítés alapján. A két független bíráló a megadott részletezett szempontok és értékelési útmutatók alapján elemezte az összbenyomás, tartalom, szerkezet, nyelvhelyesség, helyesírás, külalak szempontok mentén a dolgozatokat.

Az értékelési rendszer kidolgozásának alapját az IEA fogalmazási felmérésben használt szempontok adták, ezen a saját vizsgálat körülményeihez és a mese műfajához mérten módosítottunk. Ezek mellé 1-3 fokú skálát rendeltünk, a skálán belül minden értékelést az alábbi szempontok szerint végeztük:

1. *Összbenyomás*: a bíráló holisztikus ítélete (Kádárné, 1990)
2. *Tartalom*: a mondanivaló kifejtése a megadott műfaji követelménynek megfelelően (Kádárné, 1990) Szempontként jelenik meg, hogy van-e megfelelés a mese tartalma és a cím között, megjelennek-e a mese típusának megfelelő tartalmi elemek, hogyan jelenik meg a szereplők jellemzése és a cselekmény kibontása.
3. *Szerkezet*: a szöveg elrendezése, tagolás, műfaji megfelelés. (Kádárné, 1990) Szempontként jelenik meg, hogy megtalálhatók-e az elbeszélés szerkezeti jegyei, érvényesül-e a metonimikus (ok-okozati viszonyon alapuló) szerkesztés, érzékelhető-e az események sorrendje, jelölt-e a változás az elbeszélő és párbeszédés részek között
4. *Stílus*: az adott helyzetnek megfelelő hangvétel, változatosság (Kádárné, 1990) Szempontként jelenik meg a műfajhoz illő hangvétel megválasztása, a mesei fordulatok célszerű alkalmazása, az elbeszélő hangnem egyenletessége, a mondat szerkezet követi-e a társalgási stílus szerkesztési eljárásait.
5. *Nyelvhelyesség*: a nyelvhelyességi szabályok betartása. (Kádárné, 1990)
6. *Helyesírás*: a helyesírási és központosítási szabályok betartása (Molnár, 2002)
7. *Külsőalak*: az íráskép rendezettsége (Vidákovich, 1990)

Mivel a két független bíráló értékelés közötti korreláció értéke megfelelő, a számításoknál a két kódoló által adott értékek átlagával számoltunk. Ezeket az értékeket három tizedes pontossággal vezettük be, mint az egyes dolgozatok kategóriánkénti értékelésének végső pontszámát.

A kutatás *hipotézisei* az alábbiak voltak:

H1: A tanügyi reform pozitív hatással van a negyedik osztályos tanulók szövegalkotási, fogalmazási készségének alakulására és szövegértésre mindhárom régióban (tömb, átmeneti régió, szórvány)

H2: Különbségek mutathatók ki az írásbeli kommunikációs készséget illetően a különböző régiók (tömb, átmeneti régió, szórvány) tekintetében. A gyakoribb anyanyelvhasználat miatt a teljesítmény a tömb, átmeneti régió, szórvány irányába csökken.

H3: A szülők szocioökonómiai státusa hatással van a fogalmazási készség és szövegértés fejlődésére.

H4: Az olvasás gyakorisága hatással van az írásbeli szövegalkotás fejlettségére

H5: A főhős céljai régióként (tömb, átmeneti régió, szórvány) tartalmilag különbözőek az életkörülménybeli eltérések miatt.

H6: A gondolkodás fejlődésének sajátosságaként, a meseszerű elemek mellett a történetalkotásban megjelenik az önéletrajzi Én.

Az eredmények tézisszerű felsorolása

A kutatás eredményei az alábbi pontokban foglalható össze:

- A két mérés (1995-1996, 2005-2006) közötti különbségek szignifikánsak a tartalom, szerkezet, stílus, helyesírás és külalak értékelési kategóriák tekintetében. A nyelvhelyesség esetében ellentétes irányú tendencia mutatkozik. A felmérésben résztvevő diákok minden esetben a második mérésben teljesítettek szignifikánsan jobban, ami alapján megállapítható, hogy a tanügyi reform hozzájárult a szövegalkotásban nyújtott teljesítmény növekedéséhez.
- A régiók közötti különbségek vizsgálata alapján az első mérésben (1995-1996) nyelvhelyesség és a külalak esetében mutatkozik szignifikáns különbség. Nyelvhelyesség tekintetében a tömb és átmeneti régió között szignifikáns az eltérés, a vizsgált fogalmazásokban jobb a nyelvhelyesség az átmeneti régióban. A külalak esetében szignifikáns a különbség a szórvány és a tömb között, utóbbiban rendezettebb külalakkal társult a fogalmazás. A második mérésben a régiók között nincs különbség a vizsgált változók tekintetében, a külalak kategória esetében csak tendencia mutatkozik. Feltételezhetjük, hogy a tanügyi reform a teljesítmények javulása mellett a teljesítménybeli kiegyenlítődést is maga után vonta, a helyi tantervek érvénybe lépésének következményeként. A műfaji megfelelés esetében a régiók között csak az 1995-1996-os mérésben mutathatók ki a különbségek, a 2005-

2006-os mérésben azonos a megoszlás minden vizsgált kategórián belül (műfajilag megfelelő, műfajilag nem megfelelő, értékelhetetlen, reprodukált mese).

- A települések szerinti megoszlásban a 2005-2006-os mérés esetében szignifikáns különbség mutatkozik a szerkezet, stílus és külalak tekintetében. Mindhárom értékelési kategóriában a város esetében szignifikánsan jobban az eredmények. Az 1995-1996-os mérésben nincs szignifikáns különbség a települések tekintetében.
- A nembeli különbségek vizsgálatában a fiúk és lányok között a helyesírás, külalak, a közmondás megtalálása valamint a mondatok száma esetében találtunk eltérést, minden esetben a lányok szignifikánsan magasabb értéket értek el, mint a fiúk. A lányok helyesebben, rendezettebb külalakkal szerkesztik a fogalmazásokat, több mondatban fogalmazzák meg mondanivalójukat. Ennek magyarázatul szolgálhat, hogy különbség van a magyarul olvasott könyvek számában, a lányok szignifikánsan több könyvet olvasnak magyarul, mint a fiúk.
- Szignifikáns különbségeket találtunk a szülők végzettsége esetében a teljesítménycategóriák között. A szakképzetlen apák gyerekei szignifikánsabban gyengébben teljesítenek a felsőfokú, középfokú és szakmunkás kategóriákhoz viszonyítva. Ugyanez a különbség mutatkozik az anya végzettségét illetően is.
- Az olvasás gyakorisága és az írásbeli szövegalkotás közötti összefüggés a nemzetközi teljesítménymérésekben is bizonyított. Saját vizsgálatunkban is szignifikáns összefüggés mutatkozik a szövegalkotási teljesítmény, valamint a magyarul olvasott könyvek száma között.
- A mesehősök mellé rendelt leggyakoribb jelzők az azonosulások és ellenazonosulások mentén, amelyek a 10-11 éves diákok gyakorisági szótárában (Cs. Czachesz, Csirik, 2002) is megjelennek: jó, okos, szép, rossz, csúf, jószívű, kicsi, kedves, gyors, szorgalmas, erős, segítőkész, vicces, gyönyörű, szerény, szorgalmas, lusta, bátor, igazságos, éhes, ügyes, vidám, gazdag, barátságos, gonosz, irigy, kövér, lusta, elvarázsolt, hűség.
- A mesehős céljának távlatosságát vizsgálva szignifikáns különbség mutatkozik a régiók között. A szórvány esetében a várható értéknél magasabb a kielégülés, megőrzés és krízis cél reprezentációja, kevesebb a teljesítmény és élvezet kategóriáké. Az átmeneti régióban magasabb az élvezet, megőrzés célkategória

reprezentáltsága valamint alacsonyabb a teljesítményé, kielégülése és krízisé. A tömb régióban magasabb a teljesítmény cél, alacsonyabb megőrzés és krízis kategóriába besorolt mesék aránya.

- A 2005-2006-os mérésben elemzett mesék estében az önéletrajzi mese kategóriában a valós alapú, egyes szám, harmadik személyben írt történeteket, a valós alapú állatmeséket, az énes varázsmeséket, valamint a „tisztá” önéletrajzi történeteket soroltuk, amelyek egyes szám első személyben íródtak. A 72 elemzett történet 77%-a jólformált, a megfelelő szerkezeti elemek jelenlétével. Azokból a történetekből, amelyek nem jólformáltak a kóda, a jelenbe való visszacsatolás hiányzik.

Összegzés

A kutatás az írásbeli szövegalkotási képesség színvonalát térképezi fel két átfogó, reprezentatív felmérés által az anyanyelvi oktatást meghatározó tényezők tükrében. Az empirikus kutatások nyomán kapott helyzetkép visszajelzést nyújt a különböző régiókban, iskolatípusokban tanuló magyar anyanyelvű diákok teljesítményéről; összefüggéseket állapít meg a tantervi célkitűzések, a tanítás körülményei és a fogalmazások jellegzetességei között. Az eredmények igazolják a tanügyi reform jótékony hatását a fogalmazási képesség alakulására, a régiók közötti különbségek kiegyenlítődésére. A nyelvhelyesség esetében a várttal ellentétes irányú, ami azt bizonyítja, hogy a diákok a tanult nyelvhelyességi szabályokat még nem tudják a gyakorlatba ültetni, az ismeretek elszigetelt tudásként érvényesülnek. A települések valamint a szülők szocioökonómiai státusa, az olvasott könyvek száma tekintetében kapott eredmények azt erősítik meg, hogy ezek a háttértényezők meghatározzák a szövegalkotási képesség fejlődését. Mindez az iskolában történő differenciált oktatás szükségességét húzza alá.

A kapott eredmények valamint az elméleti alapvetés alapján lehetőség adódik a sajátos, kisebbségi helyzetben, az elemi oktatás záró évfolyamán megvalósuló nyelvtanítás korszerűsítésére, megfelelő fejlesztési módszerekre vonatkozó javaslatlattételre.